

Η πρόσληψη των νεορθοδόξων από τα περιοδικά λόγου και στοχασμού

Δημήτρης Αγγελής*

Θεωρώ ότι μιλώντας για την πρόσληψη του ρεύματος των «νεορθοδόξων» από τα περιοδικά λόγου και στοχασμού της περιόδου της ακμής του (δεκαετία του 1980), δεν εξετάζουμε μόνο την τομή δύο διαφορετικών επιστημονικών κλάδων, της θεολογίας με τη φιλολογία, αλλά κάτι πολύ ευρύτερο που αναφέρεται στην ιστορία των ιδεών. Νομίζω, μάλιστα, ότι στο προσεχές διάστημα οφείλουμε να εγκύψουμε πολύ περισσότερο πάνω σε ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας τάσεων και ιδεών μέσα στην ελληνική κοινωνία, γιατί αφορούν την ίδια την κατανόηση της ταυτότητάς μας, της πορείας μας μέσα στον χρόνο, αλλά και τα αίτια της σημερινής μας κρίσης.

Ο όρος «νεορθόδοξοι», τον οποίο χρησιμοποιούμε καταχρηστικά για να περιγράψουμε μια ομάδα στοχαστών με έντονη δημόσια παρουσία στις αρχές της δεκαετίας του 1980 (Χρ. Γιανναράς, Στέλιος Ράμφος, Κωστής Μοσκόφ, Κώστας Ζουράρις, Παναγιώτης Νέλλας, αλλά και ο τραγουδοποιός Διονύσης Σαββόπουλος κ.ά.), δεν προήλθε από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές της, αλλά από τους αντιπάλους τους. Συγκεκριμένα, τον Σεπτέμβριο του 1983 η δημοσίευση στο αριστερής κατεύθυνσης περιοδικό *Στοχαστής* ενός άρθρου με τίτλο «Ο νεορθόδοξος σκοταδισμός», θα δώσει τον τίτλο στην ομάδα (μέχρι τότε τους χαρακτήριζαν «νέους θεολόγους»), η οποία βασίζεται στη βυζαντινή πατερική παράδοση, προσπαθεί να συνδέσει τον χριστιανισμό με τον μαρξισμό (είμαστε «κομμουνιστές και όχι μαρξιστές», σχολιάζει βέβαια ο Κωστής Μοσκόφ), αναφέρεται στην κοινοτική, κοινωνιοκεντρική ελληνικότητα και ασκεί από την πλευρά της παράδοσης κριτική στον δυτικό ορθολογισμό¹.

Εντάσσοντας το ρεύμα των «νεορθοδόξων» στο πολιτικό κλίμα και στις ευρύτερες μεταβολές που σημειώνονται στις αρχές της δεκαετίας του 1980, θα μπορούσε κανείς να βρει αντιστοιχίες με την αριστερή-πατριωτική συνθηματολογία του ΠΑΣΟΚ (λ.χ. «Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες») και με την ευρύτερη ανάγκη της ελληνικής κοινωνίας να πιστέψει στον εαυτό της, χωρίς την κηδεμονία, πολιτική και ιδεολογική, εξωγενών δυνάμεων². Επιπλέον, είναι βέβαιο ότι μετά τη συμπόρευση της διοικούσας Εκκλησίας με το δικτατορικό καθεστώς κατά την επταετία³, όχι μόνο η εποχή αλλά και η ιστορική πλέον ανάγκη ωθούν *φυσιολογικά* (δηλαδή χωρίς αυτό ν' αποτελεί στρατήγημα⁴) τους ανήσυχους θεολόγους προς

* Δημήτρης Αγγελής: Δρ Φιλοσοφίας, διευθυντής του περιοδικού λόγου και στοχασμού *Φρέαρ*.

¹ «Αρχές της δεκαετίας του '80 προστέθηκε η έκπληξη των “νεορθοδόξων”. Κάποιοι συγγραφείς και καλλιτέχνες της Αριστεράς, “κομμουνιστές αλλά όχι μαρξιστές”, όπως χαριτολογούσε ο Κωστής Μοσκόφ, άρχισαν να μιλάνε για την Παράδοση, την εκκλησιαστική Ορθοδοξία, την ελληνική ταυτότητα. Η γλώσσα τους δεν είχε τίποτε να κάνει με τα ξύλινα φληναφήματα που ακούει ο Νεοέλληνας από την “επίσημη” εκκλησία, τα ηθικολογικά κηρύγματα, τα “θρησκευτικά” του σχολείου. Οι δημοσιογράφοι μπερδεύτηκαν: “τι είναι αυτοί”; απορούσαν. “Ορθόδοξοι δεν είναι, αφού η κατεστημένη Ορθοδοξία μιλάει άλλη γλώσσα, όμως κάτι νέο δείχνουν στην Ορθοδοξία - να τους πούμε, λοιπόν Νεορθόδοξους”!

Θόρυβος στον Τύπο “διάλογος Ορθοδοξίας και Μαρξισμού”, πολιτικό ζητούμενο η κοινωνιοκεντρική ελληνικότητα ένσαρκη στη λαϊκή ευσέβεια: να συνειδητοποιηθεί σαν αντιπρόταση στον Ιστορικό Υλισμό μαρξιστών και “φιλελεύθερων”. Για πρώτη φορά η αμφισβήτηση σάρωνε όχι μόνο την επιδερμική συμπτωματολογία, σκόπευε τον ξιπασμένο μεταπρατισμό, τα δάνεια ιδεολογικά δεκανίκια.» (Γιανναράς, 2007).

² Ο Τάκης Φωτόπουλος (1994) εντάσσει άστοχα τους νεορθοδόξους στις μεταμοντέρνες κινήσεις επιστροφής στον ανορθολογισμό, στον μυστικισμό και τη θρησκεία.

³ Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν και φωτεινές εξαιρέσεις (Αργυρόπουλος, 2004).

⁴ Εκ των υστέρων, ο Χρ. Γιανναράς (ό.π.) θα γράψει: «...αντίλογος στη μαρξιστική μονοφωνία δεν υπήρξε μετά τη δικτατορία. Ο “ελληνοχριστιανισμός” της επίσημης κρατικής ιδεολογίας είχε καταρρεύσει μέσα στη χλεύη,

προοδευτικότερες θέσεις και θεωρητικές αναζητήσεις⁵. Επιπλέον, μέσα στον ιδεολογικό πλουραλισμό και στον κυρίαρχο λαϊκισμό της μεταπολιτευτικής περιόδου, σε περιβάλλον δηλαδή αποδέσμευσης απ' την ισχύ των παραδοσιακών προτύπων –ιεραρχήσεων που κατά τη διάρκεια της δικτατορίας είχαν καταγραφεί στο στερεότυπο σύνθημα «πατρίς-θρησκεία-οικογένεια» – προέκυπτε η ανάγκη νέων ταυτίσεων όχι μόνο εξαιτίας των ενοχών που προέκυπταν απ' την επταετία, αλλά και ως αντίσταση στις λογοκρατικές θεωρήσεις που έφερνε η απελευθέρωση και ως απάντηση στην κυρίαρχη πλέον στη δημόσια σφαίρα και «ανταγωνιστική» μαρξιστική σωτηριολογία. Η δυναμική επανερμηνεία της παράδοσης συνιστούσε στην ουσία και προσπάθεια επίτευξης μιας νέας «ιδεολογικής» καθαρότητας, με σκοπό την επαναβεβαίωση της κοινωνικής σημασίας του θρησκευτικού. Η επανερμηνεία αυτή, όμως, σήμαινε επίσης επιλεκτική πρόσληψη της παράδοσης, μιας παράδοσης που δεν είχε ως υπόβαθρο μια ηθική κοινότητα αλλά νοούνταν κυρίως ως απόθεμα πολιτιστικών αξιών, και επέμενε στα *κείμενα* (θεωρία), χωρίς αναφορές στην εκκλησιαστική ιστορία, δηλαδή στην πράξη. Η πολιτικοποίηση, ωστόσο, του κοινοτισμού με βάση το ιερό ενδέχεται να λειτουργήσει και προς όφελος ενός νετερμινιστικού εθνικισμού, θεώρηση που ως έναν βαθμό υπάρχει στην πιο ύστερη περίοδο κάποιων εκ των νεοορθόδοξων⁶.

Στην πραγματικότητα, όμως, το ρεύμα των «νεοορθόδοξων», αν και ενισχυμένο με νέες δυνάμεις και με κεντρική πλέον θεματική του τον επίκαιρο για την εποχή διάλογο με τον μαρξισμό, έχει τις ρίζες του στη θεολογία του 1960 και στο περιοδικό *Σύνορο* (1964-1967). Ουσιαστικά δηλαδή, επανέρχεται στο προσκήνιο το ανανεωτικό μήνυμα της θεολογίας του '60, τη δυναμική της οποίας είχε ανακόψει η δικτατορία με το πρόταγμα του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού», αφού τα κύρια χαρακτηριστικά (και κάποιοι από τους συντελεστές) ταυτίζονται. Η αποδέσμευση του ευαγγελικού μηνύματος από τον ακαδημαϊκό σχολαστικισμό, η θεολογική επανεκτίμηση της αμαρτίας ως αστοχίας πέρα από νομικιστικούς ηθικισμούς κι η ανάπτυξη ενός νέου λεξιλογίου γύρω από αυτές τις έννοιες, η ευχαριστιοκεντρική κατανόηση της Εκκλησίας και η αναζωπύρωση του μοναχικού ιδεώδους, η επανεκτίμηση της παράδοσης και της λαϊκής ευσέβειας και ο διάλογος με την εποχή είναι χαρακτηριστικά⁷ κοινά μεταξύ των δύο περιόδων, γεγονός που επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό μας. Η προσπάθεια του Γιανναρά, ήδη από τότε, για μια «οντολογική δικαίωση της ελληνοπατερικής θεολογίας [...] σε πολιτισμική προοπτική ενός διαχρονικού ελληνισμού [...] αλλά και ιστορικής κριτικής του “άλλου πολιτισμού”»⁸ (του δυτικού δηλαδή),

μαζί με το κενολόγημα “Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών” της επταετίας. Καμιά έγνοια από κανένα πολιτικό χώρο μήπως “μαζί με τα απόνερα το μπάνιου πετάμε και το μωρό”. Κανένας προβληματισμός για το πού οδηγεί η ιδεολογική μονοτροπία, τι εγκυμονεί η απουσία αντιπρότασης.»

⁵ Την ίδια περίοδο (1982) αρχίζει την έκδοσή της η *Σύναξη*, περιοδικό «Σπουδής στην Ορθοδοξία», ενώ ο προοδευτικός χριστιανικός κόσμος της Αθήνας έχει ως σημείο αναφοράς του το βιβλιοπωλείο «Μήνυμα» (Σόλωνος 83).

⁶ Αξιοποιούμε εδώ θέσεις του Hanf (1994), όπως τις παρουσιάζει ο Γκότσης (1996, 44). Παρουσιάζει ιδιαίτερο οπωσδήποτε ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς προς ποιες ιδεολογικές θέσεις κινήθηκαν οι νεοορθόδοξοι τα επόμενα χρόνια.

⁷ Τα χαρακτηριστικά αυτά καταγράφει ο Αμπατζίδης (2009, 38-39).

⁸ Βλ. Αγόρας (2009, 177). Είναι γεγονός ότι για τους νεοορθόδοξους η πολιτισμική ανωτερότητα της «καθ' ημάς Ανατολής» και του «ελληνικού παραδείγματος» θεωρείται σχεδόν δεδομένη, ωστόσο θα ήταν άδικη υπερβολή να τους χαρακτηρίσουμε «εθνικιστές» ή ακόμα και εκφραστές ενός αποκλειστικά «ελληνορθόδοξου πολιτισμού», όπως κάνει λ.χ. η Αθανασοπούλου-Κυπρίου (2007, 49-55).

Ο ίδιος ο Γιανναράς (2007) θα παρατηρήσει σχετικά: «Τη “νεοορθόδοξη” έκπληξη την εξουδετέρωσε τελικά η ετικέτα του “εθνικισμού”, ο επίμονος, μεθοδικός, αδίστακτος προπαγανδισμός της ετικέτας. Οι άνθρωποι που διακήρυτταν ότι με τον εθνικισμό τελειώνει ιστορικά ο Ελληνισμός, ταυτίστηκαν στις συνειδήσεις της απερίσκεπτης μάζας με αυτό που μαχητικά απέρριπταν. Βοήθησε και η ασυμμάζευτη σύγχυση της δεκαετίας

περιστοιχίστηκε και από άλλους, ενισχύθηκε με νέες θεωρήσεις, ακόμα και τραγουδήθηκε στον δίσκο *Τραπεζάκια έξω* του Σαββόπουλου που κυκλοφόρησε τη χρονιά-ορόσημο για το κίνημα, αναφέρομαι βέβαια στο 1983.

Στον βαθμό που από τους «νεορθόδοξους» επιχειρείται ένας διάλογος μεταξύ χριστιανισμού και μαρξισμού⁹, η συζήτηση απασχολεί και τα περιοδικά της Αριστεράς, κυρίως βέβαια το *Αντί*, στο οποίο εκπροσωπούνται και οι θιασώτες αλλά και οι επικριτές αυτής της νέας περί την Ορθόδοξη Εκκλησία αντίληψης. Για παράδειγμα, ο Κώστας Ζουράρις, μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ εσωτ. τότε, γράφει αρκετά νωρίς (τχ. 216, 15.10.1982, σσ. 34-37) ένα άρθρο με τίτλο «Η θρησκευτική πλευρά του επιστημονικού σοσιαλισμού». Σε αυτό επισημαίνεται ο θρησκευτικός χαρακτήρας των μαρξιστικών κειμένων, αναλύεται ο κομμουνισμός-σοσιαλισμός ως «εσχατολογικός μονισμός» και μεταφυσική συμπεριφορά (σ. 34) και προβάλλεται το έργο του Μπερντιάγιεφ ως «θεόπνευστη διακονία υπέρ του σοσιαλισμού και του χριστιανισμού» (σ. 37). Στο ίδιο κίολας τεύχος του απαντά, με πολύ ειρωνικό τρόπο και σε εκκλησιαστική μάλιστα γλώσσα, ο Γεώργιος Κατηφόρης («Τας κεφαλάς ημών τω Κυρίω κλίνωμεν», σ. 38-39. Μεταξύ των επιχειρημάτων: πώς επικαλούνται την πολυφωνική δημοκρατία με το μάθημα των θρησκευτικών υποχρεωτικό;), ενώ σε επόμενο τεύχος (τχ. 220, 10.12.1982, σ. 36-37) ο φίλος και ομοϊδεάτης του Κωστής Μοσκόφ, διευθυντής τότε του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών στη Θεσσαλονίκη, διαμαρτύρεται γιατί του αποδίδει ο Ζουράρις θέσεις που ποτέ δεν διατύπωσε. Η ομάδα των νεοορθόδοξων δεν είναι τόσο συμπαγής αφού συχνά υπάρχουν διαφοροποιήσεις, με δημόσιες «απαντήσεις» μάλιστα σε εφημερίδες και περιοδικά¹⁰.

Με αφορμή μια συνέντευξη του Ζουράρι στη *Σύναξη* (τχ. 6, Άνοιξη 1983, σ. 51-60) και μια συνέντευξη του Μοσκόφ στον *Σχολιαστή* (τχ. 5, Αύγουστος 1983), ο Δημ. Κυρτάτας σχολιάζει στον *Πολίτη* τις αντιφάσεις που βρίσκει μεταξύ των ερμηνειών που δίνουν στον χριστιανισμό οι δύο συνεντευξιζόμενοι και των ιστορικών δεδομένων της επιστήμης («Ορθοδοξία: Θεολογική και ιστορική προσέγγιση. Μερικές παρατηρήσεις με αφορμή δύο συνεντεύξεις των Κ. Μοσκόφ και Κ. Ζουράρι, Πολίτης, τχ. 62, Σεπτέμβριος 1983, σ. 23-27). ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Εδώ γίνεται κατά τη γνώμη μας φανερό η αδυναμία του ιστορικού (χωρίς να έχει άδικο στις επιμέρους παρατηρήσεις του) να ξεφύγει από τα δεδομένα της επιστήμης του και να κατανοήσει τις μεθόδους του θεολογικού ρεύματος που έχει ονομαστεί *νεοπατερική*

του '90: Η ιδεολογικοποίηση του σκοπιανού προβλήματος, τα ανόσια (στην κυριολεξία) συλλαλητήρια για την αναγραφή του θρησκευματος στις ταυτότητες, τα εθνικιστικά κηρύγματα στις εκκλησίες, μια γλώσσα επιθετική για τους αντιφρονούντες (γραιοκύλοι, ευρωλιγούρηδες κ.τ.ό.).

Χάθηκε μια δυνατότητα να μπολιαστεί η πολιτική με ουσιαστικά, δικά μας, όχι δανεισμένα ερωτήματα. Βυθιστήκαμε στη νέκρα της διαχειριστικής πολιτικής, με μian “Αριστερά” ακυρωμένη από τον καριερισμό, την ιδιοτέλεια.»

⁹ Οι σχετικές δημόσιες συζητήσεις την περίοδο εκείνη είναι πολλές, μία μάλιστα, που οργάνωσε η Εταιρία Χριστιανικού Θεάτρου στον «Παρνασσό» στις 13 και 15.12.1983, με συντονιστή τον Κώστα Γεωργουσόπουλο, έχει αποτυπωθεί και σε βιβλίο (Γέφτις, Μεταλληνός, Ελευθερίου, Ζουράρις, Ράμφορ, 1984). Από τη συνάντηση απουσίασε λόγω ασθένειας ο Κωστής Μοσκόφ, αν και το όνομά του είχε ανακοινωθεί. Για την αντίδραση της κομμουνιστικής ορθοδοξίας (Κασιούρας, 1986).

¹⁰ «Οι “Νεορθόδοξοι” ήταν σκόρπιες μονάδες ή παρέες, άγνωστοι συχνά μεταξύ τους. Ομως η κατεστημένη πια στην εξουσία Αριστερά (μετά τον εκλογικό θρίαμβο του Ανδρείτσου) έβλεπε ότι αυτή η καινούργια γλώσσα στην πολιτική ήταν το μόνο ουσιαστικά διαφορετικό που ξεμύτιζε, φορτισμένο με την ακαταμάχητη δυναμική της ανιδιοτέλειας. Κόμιζε άλλα μέτρα, ποιότητα που από μόνη της απωθούσε στο περιθώριο τους αναμνηρκασμούς ενός αναχρονιστικού μαρξισμού και τα εθνικιστικά παραληρήματα της πατριδοκαπηλείας. Ήταν κίνδυνος, και μάλιστα εκείνη την ώρα που, για πρώτη φορά, η στράτευση στην Αριστερά εξασφάλιζε καριέρα, μέθη εξουσίας, δημοσιότητα.» (Γιανναράς, 2007).

σύνθεση, μιας προσπάθειας δυναμικής ανασύνθεσης των πατερικών κειμένων με βάση τα φιλοσοφικά δεδομένα των αιώνων που μεσολάβησαν και επικαιροποίησής τους ώστε να δίνουν απαντήσεις στα προβλήματα της σύγχρονης εποχής.

Τον Αύγουστο του 1983 το *Αντί* δημοσιεύει, χωρίς όπως αναφέρει στο σημείωμα που τα προλογίζει να δεσμεύεται από το περιεχόμενό τους, τρία ακόμα κείμενα «που συμμετέχουν –το καθένα με τον τρόπο του– σ’ αυτό που συνοπτικά αποκλήθηκε “νεο-ορθόδοξο ρεύμα”». Συνεχίζουμε έτσι –υπογραμμίζει το περιοδικό– τον άτυπο διάλογο που συντήρησαν από τις στήλες μας η διαμάχη πολέμιων και εκφραστών ενός φαινομένου που αποτελεί σήμερα τη χαρακτηριστικότερη ίσως εκδήλωση της διπλής κρίσης της Αριστεράς και της Νεοελληνικής μας ταυτότητας». Προαναγγέλλει, μάλιστα, το περιοδικό ότι θα ακολουθήσουν κι άλλα κείμενα σε επόμενα τεύχη γιατί «πιστεύουμε ότι η απάντηση στη νεόκοπη ιδεολογία είναι η έρευνα που θα εγκαινιάσουμε». Κρατώντας σαφείς αποστάσεις απέναντι στους νεοορθόδοξους και παρ’ ότι τους χαρακτηρίζει «νεόκοπη ιδεολογία» και σύμπτωμα της κρίσης, το *Αντί* τους παρέχει βήμα έκφρασης κι έτσι στο τεύχος 239 (19.8.1983) δημοσιεύονται κείμενα των Κώστα Ζουράρι («Ορθοδοξία Εδώ και Κομμουνισμός τώρα: αμφίβολοι κάμακες», σ. 18-19), Κωστή Μοσκόφ («Η Πτώση είναι Η Ανάσταση. Στοχασμοί ενός ορθόδοξου κομμουνιστή πάνω στη χριστιανική Ορθοδοξία», σ. 20-24) και Παναγιώτη Νέλλα («“Πάντα περιλαβών και ενυποστήσας εαυτώ”. Ένας ορθόδοξος χριστιανός απαντά στο κείμενο του Μοσκόφ», σσ. 25-27). Ο Ζουράρις, σε μια από τις δυναμικές, δημιουργικές του συνθέσεις που ενώνουν επανάσταση και ανάσταση, τονίζει: «Είμαστε οι επικυρίαρχοι του εαυτού μας, ορθόδοξοι και κομμουνιστές, γιατί είμαστε ζώα θεούμενα, γιατί έχουμε την ντροπή μέσα μας, την ντροπή, που είναι το πρώτο επαναστατικό συναίσθημα, που μας ανασταίνει» (σ. 18). Ανάλογα, ο Μοσκόφ επισημαίνει: «Ο άνθρωπος παραμένει ο σταυρωμένος Υιός της παραδοσιακής χριστιανικής μας Ορθοδοξίας, και ωστόσο μέσα από αυτό το Πάθος, το Γίνεσθαι, την μοναξιά που ο ίδιος διάλεξε αποκτώντας την μοναδικότητά του, την προσωπικότητά του, μέσα από την Κάθοδο, την Πτώση, μέσα από την σημερινή υπόστασή του στην καπιταλιστική κοινωνία μας ως το μοναχικό εμπόρευσμά του, ο άνθρωπος συναντά το βλέμμα του Άλλου, ενσαρκώνει τη σχέση του με το Άλλο στην Πράξη του, εκκοσμικεύει τη διάχυτη ύλη –τό «Πνεύμα» των ιδεαλιστών– το εγκαθιστά ως ιστορία στον Καιρό, πραγματοποιεί τη διπλή Ανταρσία του απέναντι στις δομές του γίνεσθαι» (σ. 23). Απαντώντας στον Μοσκόφ, ο διευθυντής του περιοδικού *Σύναξη* Παναγιώτης Νέλλας παρατηρεί ότι «πολλοί μαρξιστικοί όροι, όπως τους αποκαθαίρει στο κείμενό του αυτό ο Μοσκόφ, είναι προσλήψιμοι», επισημαίνει την υποχρέωση της Ορθοδοξίας, λόγω της ριζικής επαναστατικότητάς της, να τους προσλάβει, αφήνοντας όμως απέξω την ιδεολογία και την πολιτική (σ. 27). Καταλήγοντας, επισημαίνει ότι «Ο κομμουνισμός» του Μοσκόφ, «είναι ο πιο μεγάλος, ο πιο ρωμαλέος, ο πιο συγκροτημένος μέσα στην ιστορία νόστος της Εκκλησίας», συμφωνώντας δηλαδή μ’ εκείνο το πρώιμο κείμενο του Ζουράρι στο *Αντί* (τχ. 216, 15.10.1982, σσ. 34-37).

Το θέμα της στάσης της Αριστεράς απέναντι στην Ορθοδοξία σχολιάζει την ίδια περίοδο και το περιοδικό για το τραγούδι *Ντέφι* (τχ. 8, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1983, σ. 34-39), με αφορμή μια συζήτηση με τους συντελεστές του περιοδικού *Σύναξη*. Στο ανώνυμο εισαγωγικό σημείωμα –κατά πάσα πιθανότητα συντάκτης του είναι ο Χρήστος Βακαλόπουλος–, επισημαίνεται ότι η Ορθοδοξία έγινε θέμα της επικαιρότητας επειδή «Ο τύπος “τσίμπησε” σε δύο περιπτώσεις. Με τα τραγούδια, τις συνεντεύξεις και τα άρθρα των Σαββόπουλου, Μοσκόφ, Ζουράρι κ.ά. και με την περίφημη πια “υπόθεση Γιανναρά”». Και ακολουθεί λίγο παρακάτω το σχόλιο: «Δυστυχώς και πολλοί από τους ανένταχτους της

Αριστεράς, που θεωρητικά τουλάχιστον έπρεπε να είναι πιο ανοιχτόμυαλοι, δεν κατάφεραν να διαφοροποιηθούν από το ΚΚΕ (που για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας εμφανίζεται “ορθόδοξο” κατά της Ορθοδοξίας), και να μην ξεπέσουν πάλι στην χρεωκοπημένη μέθοδο της αναδρομής σε μαρξιστικά σλόγκαν (αντί να εμβαθύνουν στην ουσία της μαρξιστικής θεωρίας) για να “εξηγήσουν” και να “αντιμετωπίσουν” το φαινόμενο, που δεν είναι –βέβαια– καθόλου νέο, όπως θέλει να το παρουσιάσει το πολιτικό μάρκετινγκ». Έντιμα το περιοδικό *Ντέφι* προτιμά, όπως δηλώνει, να μην «καταφύγει σε αυτοσχεδιασμούς και επιφανειακές κρίσεις» προκειμένου να συζητήσει για την Ορθοδοξία, αλλά να έρθει σε διάλογο με τη *Σύναξη* προκειμένου οι αναγνώστες του να αντιληφθούν «πλευρές του ζητήματος που δεν είναι εύκολα ορατές, ιδιαίτερα κάτω από τα πυρά των δογματικών που με αφορισμούς και καταγγελίες μοιάζουν με παπαδαριό της Αριστεράς»¹¹.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ένα παιγνιώδες κείμενο του Βαγγέλη Χατζηβασιλείου στις *Τομές*, με τίτλο «Οι επιστροφές της αριστεράς και η ευγενής συνέπεια της χριστιανοσύνης» (τχ. 88, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1983, σ. 3), στο οποίο φωτογραφίζονται χωρίς να αναφέρονται ονομαστικά οι πρωταγωνιστές της υπόθεσης και οι κεντρικοί άξονες σκέψης των νεοορθόδοξων:

«Κεραυνός εν αιθρία στα ανησυχούντως λιμνάζοντα ύδατα της φιλοσοφίας. Εισβολές, κατά πόσον αιφνίδιες αναζητείται ακόμη, ήρθαν να υπερθερμάνουν σύμπασα την αριστερά – γιατί περί αυτής ο λόγος. Ξέσπασε διάπυρος ο διάλογος μαρξισμού και χριστιανορθοδοξίας. Χαράχτηκαν οροθετικές γραμμές κι αμφισβητήθηκαν κατόπιν, αλληλοδιεισδύσεις εντοπίστηκαν, συνενώσεις παντοειδείς διαπιστώθηκαν, όλα αυτά με πάθος, ερωτικό και βίαιο συνάμα. Κρίση πανεπιστημιακή και κρίση της αριστεράς: μοναχισμός και μοναδικότητα: όραμα εκστατικό και όραμα κοινωνικό. Δεν έλειψαν οι εν τοις ουρανοίς αναλήψεις –έστω δι’ αεροστάτου.

Εν αρχή ην η πολιτική ορθοδοξία –αλλέως πως υπαρκτός σοσιαλισμός. Η οποία και ανεκάλυψε ό,τι επιμελώς ξεχνούσε: Τη σημασία των ιδιομορφιών στην ιστορική εξέταση του ελληνικού χώρου (επί το χριστιανικότερον: σώματος). Γοργά, ωστόσο, τους απέδωσε μοναδικό χαρακτήρα: Βιάστηκε να επιστρέψει εκεί που ήδη βρισκόταν: Μία είναι η ορθοδοξία θρησκευτική και πολιτική.

Ανανεωτικώς αλαλάζων συμπορεύτηκε ο λόγος ο και θουκυδιδικός χρηματίσας. Αποζητώντας σχέση επιθυμητική παρότρυνε σε αγωνιστικά έπη και αντιπαραθέσεις τιτάνειες: εισήγαγε την επανάσταση, μοναχικός προπομπός αυτός, εκεί που κανείς δεν την περίμενε κι οι περισσότεροι την είχανε ξεγράψει.

Αμφότεροι οι διδάξαντες έθεσαν ως συνθήκη αναγκαία και ικανή της κομμουνιστικής υπάρξεως, την αγάπη. Η τελευταία αυτή, διακαώς εκινήθη μεταξύ ερωτισμού και πυρπολήσεων. Με σκοπό, απώτατο, να σωθούν οι ψυχές ημών και υμών.

Υπήρξαν, βεβαίως, και οι Μήλιοι που αντιστάθηκαν στους ποικιλότροπους ιμπεριαλισμούς: που διαφύλαξαν την επαναστατική καθαρότητα ως κόρην οφθαλμού. Ρίχτηκαν στα χαρτιά τους και βρήκαν τον Φρειδερίκο Ένγκελς με τον Αντι-Ντύρινγκ του, την πρωτοπορία του Γιάννη Κορδάτου κι έναν ανομολόγητο Λυσένκο. Ανασκάλεψαν οι Μήλιοί μας τα πάτρια εδάφη που τόσον καιρό τους πήρε ν’ αρνηθούν: Την οπιοδότρια θρησκεία, την

¹¹ Το άρθρο έχει τίτλο «Το *Ντέφι* συζητάει με τη *Σύναξη*», το εισαγωγικό σημείωμα στη σελ. 34. Το *Ντέφι* εκπροσωπήθηκε από τον Χρήστο Βακαλόπουλο, ενώ από τη *Σύναξη* έλαβαν μέρος στη συζήτηση οι Κώστας Καρανάτσας, Αλέκος Καριώτογλου, Παναγιώτης Νέλλας, Νίκος Φατούρος και Ζωή Πλιάκου.

αστική και προλεταριακή επιστήμη, το καπιταλιστικό και το σοσιαλιστικό στρατόπεδο. Υπέγραψαν κατόπιν: Η κρίση της αριστεράς και γύρισαν σελίδα.

Όσο για τους χριστιανούς –την πέτρα του σκανδάλου–, ξεμπερδέψαν πολύ πιο εύκολα. Διακριτικά και με ευγένεια στάθμευσαν σε όσα εξ αρχής θεμελίωσαν: Τη διά του θεού σωτηρία (πρότειναν ασφαλώς την εν ζωή σάρκωσή του) – την πάνδημη ένωση εντός του θείου. Ενδιάμεσα, στη διαδρομή, αποποιήθηκαν τη βδελυρή ιστορία των θεσμίων τους και στάθηκαν ενώπιον ενωπίους. [...]».

Στο νέο τότε περιοδικό *Το Δέντρο* (τχ. 3, Δεκέμβριος 1983, σσ. 33-34), ο πεζογράφος Περικλής Σφυρίδης εκφράζει την αδυναμία του να καταλάβει τι πρεσβεύουν οι νεορθόδοξοι: «Νόμισα πως είμαι ανεπαρκής αλλά κι όσους άλλους ρώτησα αποδείχτηκαν εξίσου ανεπαρκείς με μένα. Δεν είναι μόνο η ακαταλαβίστικη ορολογία ή το διπλό και τριπλό νόημα που μπορεί να έχουν οι λέξεις, αλλά και το ξεχαρβάλωμα της σύνταξης, που κάνει τα γραφτά και τις κουβέντες τους ακατανόητα. Για παράδειγμα: “Εμείς οι κομμουνιστές κι εμείς οι χριστιανοί ορθόδοξοι, είμαστε οι μόνοι, που είμαστε κύριοι της ελευθερίας μας, δηλαδή υπεύθυνοι για την πλήρωση της κοινωνίας μας ή για την κένωση μέσα στην ερημία μας” ο Ζουράρης. “Ο ελλαδικός άνθρωπος στην Ορθοδοξία διατυπώνει έτσι τον αρνητικό του νόστο ως ‘Ζώο Θεούμενο’ μέσα από το διάλογο του εγώ του με το Άλλο, ως Ανταρσία ενάντια σε ένα είναι δίχως πρόσωπο –αφηγείται το καθολικό βίωμά του, τη διαδικασία ενσάρκωσης στο εγώ του, την πρόσκτηση με ενοποιό τον εαυτό του γίνεσθαι που μετουσιώνεται τώρα, μέσα από την ιστορία του, τη διάρκεια της Πράξης του, στο Εσύ και το Εμείς του καθολικευμένου Εγώ του” ο Κωστής Μοσκόφ στο περιοδικό *Αντί*. Και αναρωτιέμαι:», συνεχίζει ο Σφυρίδης, «Αν είναι πραγματικά χριστιανοί γιατί δεν ακολουθούν το παράδειγμα Εκείνου που είπε τόσο σπουδαία πράγματα με τα πιο απλά λόγια; Αν πάλι είναι μαρξιστές γιατί δεν νοιάζονται για το λαό; Το λαό δεν τον ενδιαφέρει η σωτηρία της ψυχής του;».

Στο ίδιο θέμα θα επανέλθει δυο χρόνια αργότερα ο Τάσος Γουδέλης, ο οποίος σε άρθρο του με τίτλο «Θλιμμένοι τροπικοί» στο *Δέντρο* (τχ. 14, Μάιος-Ιούνιος 1985, σ. 53-54) θα παρατηρήσει ότι «είναι εν πολλοίς αδύνατο να παρακολουθήσει ο μη “παιδευμένος ελληνικά” τα νοήματα που προτείνει η εκδοχή του “ελληνοκεντρισμού” αυτού». [...] Μ’ αυτόν τον τρόπο η επιστράτευση της Ψυχανάλυσης π.χ. είναι άλλοθι και μεταμφίεση κενού, η δήθεν ιστορικότητα της έρευνας προπέτασμα καπνού, η κοινωνιολογική ματιά τυφλότητα. [...] Αξίζει να επισημανθεί απλώς, η όχι και τόσο σύγχρονη τάση μας να χρησιμοποιούμε βερμπαλιστικά και όχι “αθώα” την γλώσσα της σκέψης προηγμένων πολιτισμών και μέσω αυτής να επιχειρούμε αλχημιστικά την προβολή ως αποκαλυπτικού του αυταπόδεικτου. [...]». Ουσιαστικά εδώ ο Γουδέλης, πέρα απ’ το θέμα της ορολογίας που ενδιαφέρει φυσικά ένα λογοτεχνικό περιοδικό, επιστρέφει την κατηγορία του μεταπρατισμού στους νεορθόδοξους επισημαίνοντας ότι και αυτοί κάνουν το ίδιο, και τους προσάπτει την κατηγορία του «ελληνοκεντρισμού», εν μέρει με την έννοια, νομίζω, του εθνικισμού. Πράγματι, οι νεο-ορθόδοξοι θα χαρακτηριστούν από αρκετούς στη συνέχεια ως εθνικιστές¹², παρά το γεγονός ότι αυτή την περίοδο δεν κάνουν τίποτε άλλο απ’ το να συνδέουν την ελληνικότητα με την Ορθοδοξία.

Αργοπορημένα στην *Πολιτιστική* (τχ. 22, Αύγουστος 1985, σ. 6-7) επανέρχεται το θέμα, σε άρθρο με τίτλο «Ο νεοσκοταδισμός του Κ. Μοσκόφ». Σε αυτό οι Μοσκόφ,

¹² Ο Γιώργος Κοροπούλης (2009) λ.χ. θα τους χαρακτηρίσει ως την «“αριστερή” και “υψηλή” (sublime) μαζί πλευρά του νεοεθνικισμού». Βλ. επίσης τη συνολική κριτική που ασκεί ο Ν. Μουζέλης (2001).

Γεωργουσόπουλος, Γιανναράς, Ζουράρις και Σαββόπουλος θεωρούνται συντηρητικοί και αντιδραστικοί, ενώ ανασύρεται και παλαιότερο άρθρο του Δημήτρη Σαρλή από τον *Ριζοσπάστη* («Διάλογος ναι, αλλά για τι;», 6.11.1983, σ. 3) προκειμένου να αποδειχθεί στους ιδεολογικά ομόφρονες ότι οι παραπάνω έχουν προ πολλού αποκηρυχθεί από την Αριστερά. Παρατίθενται εκτενή αποσπάσματα από το άρθρο του Σαρλή, στα οποία τονίζεται ότι «η τέτοια ερμηνεία της παράδοσης [εν. «με θρησκευτικο-θεολογικό περιεχόμενο»] δεν έχει καμιά απολύτως σχέση με την ταξική θεώρηση των πραγμάτων», ενώ στην αντικρινή σελίδα (σ. 7), υπό τον τίτλο «Ο επιστημονικός λόγος και η σιγή των σκοταδιστών», επανέρχεται το θέμα της εκλογής του Γιανναρά στην Πάντειο Σχολή Πολιτικών Επιστημών¹³, με αναφορά στο άρθρο του Αύγουστου Μπαγιόνα με τίτλο «Ο νεοσκοταδισμός στη φιλοσοφία», που είχε δημοσιευτεί σε προηγούμενο τεύχος του περιοδικού (τχ. 18, σ. 24-35).

Κλείνοντας να επισημάνουμε τα εξής:

Ανταποκρινόμενοι στο αίτημα της εποχής αλλά και συνεχίζοντας τις αναζητήσεις της θεολογίας του 60, οι «νεορθόδοξοι» έφεραν στις αρχές της δεκαετίας του 1980 μια φρέσκια ματιά κι ένα νέο λεξιλόγιο, προώθησαν τον διάλογο της θεολογίας με την Αριστερά και ευρύτερα με την πολιτική, έστρεψαν την έρευνα στην παράδοση και στον κοινοτισμό, αντιτάχθηκαν στον δυτικό μοντέλο ύπαρξης εξιδανικεύοντας την καθ' ημάς Ανατολή. Η απήχησή τους στον εκκλησιαστικό χώρο ήταν περιορισμένη (με απόλυτα εχθρική την συντηρητική/φονταμενταλιστική πλευρά του), επηρεάζοντας αποκλειστικά σχεδόν το λογιότερο μέρος του, όμως άσκησαν σημαντική και διαρκώς αυξανόμενη επιρροή στην θεολογική σκέψη, η οποία ακόμα και σήμερα αντλεί ιδέες από αυτούς. Οπωσδήποτε, το γεγονός ότι η νεοορθοδοξία υπήρξε, εκτός από θεολογικό, φιλοσοφικό και πολιτικό ρεύμα σκέψης, ένα καθαρά μηντιακό φαινόμενο έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στην προώθηση και καθιέρωση πολλών από τις βασικές θέσεις της στον δημόσιο λόγο.

Όσον αφορά το πολιτικό κομμάτι, η περίοδος της συνύπαρξης ορισμένων μαρξιστών με κάποιους χριστιανούς μπορεί να θεωρηθεί ως η κατεξοχήν άνοιξη της ελληνικής αριστεράς, με την έννοια ότι η τελευταία εξήλθε απ' τους στενούς κομματικούς της ορίζοντες και η θεωρητική της σκέψη συνδιαλέχθηκε απροκατάληπτα και εποικοδομητικά με θύραθεν και, μάλιστα, με απεχθείς μέχρι πρότινος γι' αυτήν χώρους. Από τα περιοδικά λόγου και στοχασμού οι νεορθόδοξοι αντιμετωπίστηκαν με αρκετή ειρωνεία και κυρίως αρνητικά, όχι μόνο γιατί για την κομματική τους ορθοδοξία ένας τέτοιος διάλογος ήταν αδιανόητος, αλλά γιατί η ελλιπής θεολογική και φιλοσοφική τους παιδεία καθιστούσε το μεγαλύτερο μέρος των αρθρογράφων τους ανεπαρκή συζητητή με αυτό το ρεύμα σκέψης. Θα έλεγα ότι η παρατηρούμενη αυτή την περίοδο διαθεσιμότητα του *Αντί*, έστω κι αν υφίσταται υπό όρους, είναι ενδεικτική της ανοιχτότητας αυτού του περιοδικού απέναντι στο καινούργιο.

Βιβλιογραφία

Αγόρας Κωνσταντίνος: «Φύση και πρόσωπο, ιστορία και έσχατα στον Περγάμου Ιωάννη (Ζηζιούλα) και τον Χρήστο Γιανναρά. Ευχαριστιακή ερμηνευτική και πολιτισμική ερμηνευτική στη θεολογία». Στο: Καλαϊτζίδης Π., Παπαθανασίου Θ.Ν., Αμπατζίδης Θ. (επιμ.), *Αναταράξεις στη μεταπολεμική θεολογία. Η θεολογία του '60*. Αθήνα: Ίνδικτος 2009, 165-233.

¹³ Για το θέμα, πέρα από την εκτενή αρθρογραφία στις εφημερίδες που καταγράφει την φασίζουσα συμπεριφορά της Αριστεράς εκείνη την εποχή, μπορεί κανείς να διαβάσει και την άποψη του Γιανναρά (1995, 160-173).

- Αθανασοπούλου Κυπρίου, Σπυριδούλα: «Η ελληνορθοδοξία των νεορθοδόξων». Στο: *Ορθοδοξία, έθνος και ιδεολογία. Επιστημονική ημερίδα της Σχολής Μωραΐτη (7 Σεπτεμβρίου 2005)*. Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη 2007, 49-55.
- Αμπατζίδης, Θεόφιλος: «Αντί εισαγωγής: Από την κίνηση της “Ζωής” στη θεολογική αναγέννηση του ’60 – Μια κριτική ματιά». Στο: Καλαϊτζίδης Π., Παπαθανασίου Θ.Ν., Αμπατζίδης Θ. (επιμ.), *Αναταράξεις στη μεταπολεμική θεολογία. Η θεολογία του ’60*. Αθήνα: Ίνδικτος 2009, 17-51.
- Αργυρόπουλος, Ανδρέας Χ.: *Χριστιανοί και πολιτική δράση κατά την περίοδο της δικτατορίας (1967-1974)*. Αθήνα: Ψηφίδα 2004.
- Γέφτις Αθανάσιος, Μεταλληνός Γεώργιος, Ελευθερίου Λεφτέρης, Ζουράρις Κώστας, Ράμφορ Στέλιος: *Ορθοδοξία και Μαρξισμός*. Αθήνα: Ακρίτας 1984.
- Γιανναράς, Χρήστος: *Τα καθ’ εαυτόν*. Αθήνα: Ίκαρος 1995.
- Γιανναράς, Χρήστος: «Επετειακή αναδρομή». *Καθημερινή*, 18.11.2007.
- Γκότσης, Γιώργος Ν.: *Θρησκεία, νεωτερικότητα και σύγχρονη πολιτισμική ταυτότητα*. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας 1996.
- Hanf, Th.: «The sacred marker. Religion, communalism and nationalism». *Social Compass* 41/1 (1994): 9-20).
- Κασιούρας Δημήτρης: Γ., *Μαρξισμός και νεοορθόδοξοι. Μερικές σκέψεις γύρω από μια συζήτηση*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 1986.
- Κοροπούλης, Γιώργος: «Σκέψεις ενός σχολιαστή που αυτολογοκρίθηκε (πάλι)». *Η Αυγή*, 14.4.2009.
- Μουζέλης Ν.: «Διαφωτισμός και νέο-Ορθοδοξία». *Κοινωνία Πολιτών* 7 (2001).
- Φωτόπουλος, Τάκης: «Αυτονομία και νεο-ορθοδοξία». *Ελευθεροτυπία*, 5.11.1994.